

Mye pastoralmakt, glimt av motmakt. Paradokser i kampen mot fattigdom og for rett levnet på slutten av 1700-tallet i Kristiania

Knut W. Ruyter

Universitetet i Oslo

Abstract: The study investigates the story of individuals from a lower-class family during the period of early industrialization along the Aker river. It is based on archival material from institutions established for 'moral improvement': hard labor prisons, houses of correction (Bridewell), poorhouses and hospitals. The means for correction are evaluated through the lens of Michel Foucault's analysis of pastoral power for directing, forming and disciplining behavior and its counterpart, the necessity of *contre-conduite* to oppose and shortcut moral power, also revealing the paradoxes of the power for abuse and violence, even with the best of intentions. The study searched especially for counter-conduct among priests, the central agents of pastoral power, but found none.

Keywords: pastoral power, counter-conduct, poverty, lower class, correction of moral behavior, hard labor, houses of correction, poorhouses, hospitals

Fattigdom var et stort samfunnsproblem i 1700-tallets Norge. Det var antatt at dette skyldtes dårlig moral blant de lavere folkeklasser. Botemidlet var opplysning og korreksjon. Opplysning – og derigjennom forming av den enkeltes moral – skulle skje gjennom obligatorisk konfirmantundervisning (1736) og innføring av allmennskoler (1739). For korreksjon – og

Sitering: Ruyter, K. W. (2022). Mye pastoralmakt, glimt av motmakt. Paradokser i kampen mot fattigdom og for rett levnet på slutten av 1700-tallet i Kristiania. I I. M. Lid & T. Wyller (red.), *Makt, motmakt og praksis. Bidrag til kritisk refleksjon innen diakoni og velferd* (Kap. 7, s. 137–171). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.167.ch7>
Lisens: CC BY-NC-ND

derigjennom dirigering av den enkeltes moral – ble det etablert tukthus (1741) og slaverier (1739) og strengere regulering av fattighus og hospitaler. I tillegg kom sabbatsordningen (1735) som satte klare krav til rett levnet før helligdager.

I denne studien skal vi undersøke nærmere noen av tiltakene for korreksjon, ikke bare sett gjennom intensjonene fra samfunnets side om å utvikle og forbedre den enkeltes moral, men også hvordan disse tiltakene ble erfart av noen av de som ble gjenstand for hjelp og korreksjon, og av noen av de som var satt til å forme og dirigere. I dette arbeidet fikk profesjonene en avgjørende rolle, fra prester via leger til politi og dommere, med myndigheters støtte i ledelse og organisering, fra forstandere til stiftsmenn. Denne studien avdekker nok at tiltakene i all hovedsak tilstrebet innordning og underkastelse – og det kunne sikkert sees på som en viss forbedring. Muligheter for selvutvikling eller for å yte motstand for den enkelte – eller for grupper – var sterkt begrenset, men det finnes likevel en del tydelige spor av motstand, både blant subjektene og blant hjelperne. Selv om profesjoner i all hovedsak var lojale utøvere av makten – om de var prester, leger, politi eller dommere – finnes det også her interessante eksempler på motstand både innenfor og bortenfor det etablerte.

Det er derfor av interesse å relatere disse tidsbestemte lokale tiltakene til den analyse som Michel Foucault har beskrevet som *pastoral*makt, ikke minst for å skape og utvide den enkeltes subjektivitet og moral. Betegnelsen *pastoral* skyldes nok at de fleste slike institusjoner opprinnelig var drevet av kirken, men ble gradvis overtatt av samfunnet (drevet av politiske institusjoner) fra 1700-tallet, men konstituert med samme tankegang og praksiser (jf. Sander et al., 2016, s. 12), endog *intensivert* i sin åndelige og temporære utvidelse (Carrette, 2013, s. 380). Det særegne med Norge – og store deler av Nord-Europa – var at samfunnet tok tak i styring og organisering for å strukturere – og begrense – andres mulige handlingsrom, for å sitere Foucault (Davidson, 2011, s. 28, jf. Foucault, 2001, s. 1056, jf. Slyngstad, 1994). Den kanskje viktigste andre utøveren (for)ble kirken og dens prester, tuftet på mer eller mindre de samme pastorale funksjoner for å dirigere (*mener*) og forme (*comporter*) folks atferd. Oppgaven passet også som fot i hose for det mer uttrykte teologiske

oppdraget om å bekjempe synden og forbedre folk til et hellig liv. Den pastorale makten var betydelig, tvangen likeså, innesperring og disiplinering påtrengende, ofte ned til de minste detaljer (Foucault, 1977).

Grunntanken var at de som ikke oppfører seg, må man korrigere og forbedre da det er de som i siste instans forårsaker fattigdom, bringer moralsk uorden og truer stabilitet. Det er denne gemene hop (som er omtalen i tukthusanordningen) av alskens unyttige folk som skal forbedres. Det fantes lange lister som identifiserte denne hopen: tiggere, løsgjengere, dagdrivere, småkriminelle, menedere, drankere, horkoner, løgnere, liderlige kvinner, spillemenn, natteranglere, ulovlig omløpne kvinner med sine kremmerier – som blir horer og skjøger til Guds store fortørnelse (Blomberg, 2002, s. 42–43; Nicolaysen, 1858, s. 254). Gjennom den betydelige innsatsen for opplysning og korreksjon lå det utvilsomt en forhåpning om at den enkelte kunne påvirkes innenfra slik at man selv kunne forbedre sin moral og sine livsvilkår (slik Foucault utla endringer i forståelsen av subjektivitet).

Det er derfor verdt å merke seg Foucaults insistering på subjektens motmakt («revolts of conduct») (Foucault, 2007, s. 198, jf. Davidson, 2011, s. 26), kanskje ikke primært fra makten selv eller som følge av påvirkning av subjekter, men som respons fra særlig ikke-religiøse politiske bevegelser. Samtidig fremhevet han at kristendommen også kan trekke vekslers på eksempler på motmakt, om enn til tider marginalt til stede, som f.eks. enkelte radikale, sosiale og kreative motbevegelser, opprørere, mystikere og asketer, med varierende grad av sosial og politisk betydning (Foucault, 2007, s. 214, jf. Carrette, 2013, s. 378). Uansett om motmakten er religiøs, medisinsk eller politisk forankret, om den kommer innenfra eller utenfra, så kan den ha kraft i seg til ikke bare å utfordre (*kortslutte*, sier Foucault) den rådende makten, men også bryte, forstyrre, modifisere eller endre de praksiser den hadde forordnet for forbedring (Death, 2010).

I denne studien vil vi, gjennom konkrete hendelser, undersøke om det finnes spor av motstand eller motmakt, ikke bare fra de politiske institusjoner som Foucault antok, men også fra blandingsregimer hvor pastoral og politisk makt var utøvet i fellesskap mellom stiftsmenn, forstandere, prester og leger. For det enkelte subjekt ser det ut til å være få andre muligheter enn innordning. Derfor er det også interessant å se om

det også for den enkelte fantes mulighet for å gjøre opprør og yte motstand. Med særdeles detaljert atferdskontroll var rommet for motstand svært lite, ikke minst på «tvungne områder» hvor underordning var det eneste som ga fordeler (*ærlige fanger, god oppførsel, verdig lem*). For de som protesterte, ventet som regel straff, hvis de da ikke greide å rømme. Påfallende mange anmerkninger i kirkebøker og fangeprotokoller angir «rømt». Det var kanskje den eneste mulighet til å utvise motmakt som uttrykk for egen, endog subversiv, subjektsdannelse.

Motstand mot pastoralmakt dreier seg ikke bare om opprør og ulydighet, men kanskje særlig om å kjempe for andre produktive måter å forbedre atferd på og å gi den enkelte rom til å forbedre egen atferd (motstand mot makt som atferd, en *contre-conduite* som en kamp mot prosessene implementert for å dirigere andres oppførsel (Foucault, 2007, s. 195, jf. Death, 2010, s. 240). Det krever av den som innehar slik makt at vedkommende ikke bare utfører bestillingen, men er i stand til å vurdere etisk sin egen rolle selvkritisk med tanke på omsorgen og ansvaret for å komme i rette med subjektets egen vilje og evne til forbedring.

I grunnlaget for å yte motstand ligger det også en erkjennelse av makten paradoksale aspekter (Foucault, 2007). Disse handler stort sett om at makten beskytter kollektivet fremfor individet, at kristendommen har vært en av de mest kreative (til å hjelpe), men også en av de mest voldelige tradisjonene og at utøvernes makt – og (moralske) svakhet – kan føre til alvorlig misbruk og utnyttelse (jf. Carrette, 2013, s. 381), alle paradokser som inviterer til motstand av mange ulike slag (Death, 2010).

Denne artikkelen vil undersøke noen av de rom som ble etablert for moralsk forbedring (tukthus, slaveri, hospital og fattighus) på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet gjennom enkelte fortellinger om personer som levde (deler av) sine liv i disse rommene. Vi har ikke direkte tilgang til deres egne fortellinger og erfaringer (selv om de en sjelden gang finnes gjengitt i en fangeprotokoll eller i en rettsavgjørelse), men bare indirekte gjennom hvordan de ble omtalt av andre. I dette vil jeg særlig ha et fokus på utøvelsen av pastoral makt. Det er ikke vanskelig å finne grunnlag for styring for forbedring, men jeg har også lett etter motstand fra innsiden, både fra de som utøvet kontroll, og de som ble utsatt for kontroll. Jeg er særlig ute etter prestenes eventuelle motstand, da de er

de sentrale utøverne av pastoralmakt, men også leger, forstandere, stiftsmenn, politi og dommere utøver deler av denne makten, noen ganger også med motstand mot den makt de var satt til å bestyre. Motstand kan vise seg på mange måter, alt fra forståelse for den enkelte (lite å bebreide, lite skyld, gode råd om hva den enkelte kan gjøre for å forbedre sin egen situasjon) til opposisjon mot selve maktformene når de ser at de egentlig ikke tjente sin hensikt og at fordervelsen (synden) ikke primært skyldtes den enkeltes dårlige moral, men var forårsaket av urettferdige samfunnsstrukturer.

Ved å benytte fortellinger om enkeltpersoner håper jeg også å kunne vise at disse, om de nå var lemmer på tukthus eller i hospitaler, ytet ulike former for motstand som subjekter, selv om motstanden ofte bare ble oppfattet som upassende, obsternasig, farlig, usømmelig, ja som uoppdragen frekkhet.

Fortellingene baserer seg på arkivstudier fra den tiden, med særlig vekt på å finne utøvelse av motstand og praksiser. I alle omtalte rom var pastoralmakten styrende og kontrollerende, i alt fra måten de avgrensede rommene var organisert på, via ledelse til streng atferdskontroll, ned til minste detalj, for dagsrytme, arbeid, inkludert gudstjenester og katekese. Tukthuset i Kristiania var f.eks. også organisert som en egen menighet, hvor man f.eks. kan se i kirkebøkene at gjenstridige folk ikke slapp ut av tukthuset før de var konfirmert.

Fortellinger fra den Røyterske familie

Fortellingene er hentet fra «den Røyterske familie», slik omtalt i tingboken for Christiania fra 1774.¹ I den saken beskyldte Petter Reuter utleier for tyveri, mens utleier hadde tatt pant i eiendeler for manglende innbetaling av husleie. Retten mente at utleier hadde tatt skade av den Røyterske families bedrageri, oppsetsighet, falske anklager – og ikke minst «en slem Mund», som særlig Petters søster, Berthe Rosine, var en mester i. Hendelsen var ikke helt uten forhistorie. Etter farens død i 1762 (Ruyter, 2009) ble enken og 10 barn «etterlatt i armod» for å benytte et uttrykk

¹ SAO. Christiania byfogd. Tingbok nr. 68 (1772–1775), s. 746.

hentet fra tukthusanordningen fra 1741 (Fogtman, 1787, kap. I § 5). Familien var derfor godt kjent av fattigkommisjonen, retten og i ulike ordninger for forbedring. Å grave frem deres glemte og ubetydelige liv er en måte å hedre deres kamp for å bli sett som subjekter og deres uvilje og motstand mot maktens disiplinering på.

I henhold til manntallet for ekstraskatten fra samme år bodde alle ti gjenlevende barn på (øde)gården Myhren ved Sagene, hvorav fem var mindreårige.² De to eldste voksne sønnene Johan Henrich og Peter arbeidet som henholdsvis pakker og svenn på en av papirmøllene, mens den eldste datteren Anne Dorthea var trolovet og Lisbeth Cathrine var ugift. Vi må kunne gå ut fra at enken meldte seg til fattigkommisjonen, slik tukthusanordningen forutsatte.³ Fra senere kilder skjønner vi at enken fikk bistand fra fattigkommisjonen. Hun var tross alt en rett fattig. Døtrene over 16 år «blev lagt i Lægd» eller satt i tjeneste – og for to av dem var det tjenester som varte resten av livet. Gutter over ti år kunne settes i lære hos håndverkere (kap. I § 5), mens barn under 8 år kunne bortsettes til de mest formuende i sognene til «Opfødsel» (kap. I § 8) i håp om at de kunne komme «Fædrenelandet til Nytt». Herman kom i lære som skipstømmermann, Samuel som seilmaker, mens de andre ble satt til arbeid på papirmøllen.

Tukthuset: Et fullkomment tukthusverdigg kvinnemenneske

Inger Magrethe Reuter (f. 1743) døde som tukthuslem på Christiania tukthus i 1800. Etter flere år som tjenestepike ble hun gift med Christian Olsen i 1777⁴ og fikk minst ett barn med ham, Nils.⁵ Men i det forholdet ble hun ikke lenge, og da hadde hun heller ingenting å falle tilbake på.

2 RA. Rentekammeret, Fogderegnskap, pakke 559, Aker og Follo fogderi, Ekstraskatt 1762–63. Manntall over ekstra- og rangskatt «udi Aggers præstegjæld til Stattens Betaling».

3 Oslo byarkiv opplyser at protokollen ble borte ved siste flytting. Det er synd da den inneholdt referater fra møtene hvor også de fattige var til stede. Se Schirmer, 1942, s. 111.

4 Trolovet 23.11.1776, gift 5.7.1777. SAO. Aker ministerialbok nr. 9 (1765–1789), s. 131b.

5 SAO. Aker ministerialbok nr. 9 (1765–1789), s. 100b. Tre av søsknene var faddere, Anne Dorthe Didrichsdtr, Peter Reuter, Jan Reuter.

Fra politiavhør, rettssaker og fangeprotokoller vet vi at hun ble arrestert og innsatt på tukthuset flere ganger for betlerier, simpelt tyveri, løsgjengeri, drukkenskap og liderlighet, første gang i 1786 sammen med sin da 9 år gamle sønn til soning gjennom arbeid.⁶

Dommen gir et godt innblikk i tenkningen. Det anføres at det er allment kjent at anklagede er et sunt og friskt menneske som i atskillige år har ernæret seg med betlerier og lediggang hvorved hun til sist også er tatt for «smaa Tyverier». Med dette blir hun omtalt som «fuldkommen Tugthuus værdig» og dømmes til en velfortjent straff som skal tjene som eksempel for anordnet arbeid og forbedring. Hun ble innsatt i Stiftets Tugthuus «saa længe Commisionen med Directeurs Approbation behager at fastsætte».⁷

Det finnes ikke mange forbedringer å spore. Neste dom viser til at hun livnærte seg ved «Liderlighed» over lang tid – en eufemistisk betegnelse for prostitusjon (jf. Bergkvist, 2008, s. 112–120) – og for å ha forledet sin da 16 år gamle sønn til å underslå 72 skilling fra den mester hvor han gikk i lære. Gutten mistet lærlingeplassen, og hun ble idømt ytterligere to år på tukthuset.⁸

Gjennom politiavhør samme år, etter at hun var funnet «Loggerende på Gaden», får vi vite at hun hadde blitt enke (etter at mannen for noe over et år siden døde), at sønnen ble værende i Fredrikshald (antakelig i det ankerske arbeidshus), og at hun mottok støtte fra fattigkommisjonen.⁹ Men 12 skilling/uke strakk ikke til, men for denne arrestasjonen forholdt avhøret seg bare til løsgjengeri og uorden, som ga et par dager i arresten på vann og brød.

I januar 1798 ble hun innbrakt fordi fattigfogdene hadde antruffet henne i betlerier hos predikant Rosenkrantz.¹⁰ Denne gangen får vi vite at hun oppholdt seg hos sin søster (Berthe Rosine) i Øvre Voldgaten.

6 SAO. Kristiania tukthus, fangeprotokoll, rekke II, nr. 3 (1775–1809), s. 85. Hun fikk et halvt års tvangsarbeid for tyveri. Et lignende tilfelle gjentok seg et par år senere. S.st., s. 120. I 1795 innkom hun på nytt etter «Liderlighed» og for å ha «forført sin Søn til utroskab», dømt til arbeid i to år. S.st., s. 273. I 1799 ble hun idømt tre nye år til tvangsarbeid. S.st., s. 365.

7 SAO. Christiania byfogd. Tingbok nr. 72 (1785–1789), s. 37–38. Transkribert av T. Gudbrandson.

8 SAO. Christiania byfogd. Tingbok nr. 74 (1793–1796), s. 523–524, jf. SAO. Christiania tukthus, fangeprotokoll rekke II, nr. 3 (1775–1809), s. 273.

9 SAO. Christiania politikammer. Forhørsprotokoll IV, 3.3.1795, s. 317.

10 SAO. Christiania politikammer. Forhørsprotokoll V (1797–1800), 24.1.1798, s. 30b.

I forhøret ble det lagt større vekt på at hun hadde pådratt seg et rykte om at hun i de siste 4–5 år var «henfalden til Drukkenskap, og med den Leylighed» til å forstyrre «den alminnelige Rolighed».

Den siste dommen ble avsagt i 1799 og ved innkomst på tukthuset ble det anført at den 54-årige enken var slank og måtelig høy, med blå øyne og brunt hår, og med en liten og tynn nese. For oppholdet hadde hun bare medbrakt det hun sto og gikk i: en gammel fillete grå trøye og et gammelt fillete grått skjørt uten påkrevete gangkleder og linnet.¹¹ Dommen var foranlediget av at hun hadde stjålet et par sko, og for dette tyveriet ble hun idømt tre års arbeid på tukthuset. Det ble anført at hun var tatt for tyveri mange ganger tidligere – og for mange andre ting – og at «All Straf og Ræfselse» hittil har gått uaktet hen, og hun «er vedbleven at være et lastefuldt og i sær til Tyverie hengiven Qvinde Menneske, og saa meget farligere, som hun under Maske af Betlerie finder Adgang at indsnige sig i manges Huuse».¹²

Svigerinne og tantebarn med samme maadelige moralske Character

Inger Magrethe var ikke den eneste i familien som fikk hjelp av tukthuset. Hennes svigerinne, Berthe Larsdatter, ble innsatt på tukthuset etter at hun ble enke og hadde fått store problemer med å greie seg. Høsten 1799 ble hun arrestert sammen med sin datter Susanne (f. 1775),¹³ men bare moren ble funnet skyldig. Hun påklaget saken under påberopelse av at hun ikke kunne ha vært på stedet, men overretten fant det bevist, men den skjerpet ikke straffen.¹⁴ Hun fikk to måneder på tukthuset. Hennes datter, Susanne Petersdatter, ble første gang innsatt i 1800 etter tyverier, og fikk i de følgende år flere dommer, som følge av tyverier, løsgjengeri og liderlighet. I dommen mot henne finnes en «Præste Attest» som rett og slett anfører at hennes «moraliske Character maae være helt maadelig».¹⁵

11 SAO. Christiania tukthus, fangeprotokoll VI, nr. 3 (1793–1803), s. 210–214.

12 SAO. Christiania byfogd. Tingbok nr. 75 (1799–1804), s. 36–37, 43–44. Transkribert av T. Gudbrandson.

13 SAO. Aker sorenskriveri. Ekstra rettsprotokoll 3 (1794–1810), s. 266a–266b.

14 SAO. Christiania stiftsoverrett. Domsprotokoll 1 (1797–1802), s. 225. Transkribert av H. Elstad.

15 SAK. Drammen byfogd. Tingbok nr. 60 (1795–1807), s. 302b.

For året 1799 finnes mor og datter listet som arrestanter,¹⁶ og alle tre står listet på samme side i fangeprotokollen for Christiania tukthus!¹⁷

Pastoral makt på tukthuset

Tukthuset var åpenbart ment som et tiltak for moralsk forbedring gjennom arbeid. Det var ledet av direktørene, som var stiftsamtmannen og biskopen.

I dette forbedringsarbeidet spilte kirken og prestene en helt sentral rolle. Ikke bare skulle alle disse tiltakene gjøres kjent i kirkene fra prekestolen, med alvorlige advarsler, men prestene skulle også være svært delaktige i de såkalte inkvisisjonene (Fogtman, 1787, kap. VI, § 7) for å oppsøke alle husstander for å undersøke om det fantes den «Slags folk» som ikke har noen næring eller arbeid, men behøver «at have føden ved Betelen» eller på annen ulovlig måte. Disse skal «leveres» til byfogden for nærmere undersøkelse. Den pastorale makt skal utøves gjennom å formane, advare, irettesette og, om nødvendig, innbringe til fogd for oppfølging, dom og ev. straff. Tukthuset ble opprettet som egen menighet, med egen sogneprest. Hvert enkelt lem skulle følges opp og holdes til sparsommelighet og arbeid, i tillegg til deltakelse i høymesse alle søn- og helligdager og katekese «ugentlig en Søgnedag for alle Lemmerne i to Timer» (Fogtman, 1787, kap. VII, § 1).

Forbedringer ble påskjønnnet, mens de hårdnakkete, ulydige og gjensidige skulle straffes, gjerne etter prestens anbefaling, inntil de forandret sitt «begyndte onde Levnet» (Fogtman, 1787, kap. II, § 8).

Dette var også tilfellet i Inger Magrethes opphold på tukthuset. I 1797 ble hun løslatt med bemerkning om at hun hadde «opført sig godt». Men neste gang ble det også behørig notert at hun hadde blitt avstraffet «ved å miste sin Hud i Fængslet» men at hun likevel hadde «vedbleven at være et lastefullt menneske».¹⁸ Pisk hørte til den daglige orden, både som velkomst og som straff for alle mulige forseelser, også for mangelfullt utført arbeid (Daae, 1908, s. 56).

16 SAO. Kristiania stiftsam. Diverse pakkesaker I. Fortegnelse over fanger i Øvre Romerike, Aker og Follo fogderier (1799).

17 SAO. Christiania tukthus. Fangeprotokoll VI nr. 3 (1793–1803), nr. 407, 409, 415.

18 SAO. Christiania byfogd. Tingbok nr. 75 (1799–1804), s. 43.

Det finnes lite – eller ingen – motstand blant prestene i utøvelsen av sin pastorale makt. Tukthusanordningen synes å være klar over at prester kunne være bløthjertet og forståelsesfulle overfor fattiges livssituasjon. Det sies derfor at prester ikke må anbefale «Tryggle-Breve» med sin påskrift til sognefolkene. Hvis så skjer, er det presten som blir saftig bøtelagt (Fogtman, 1787, kap. VI, § 7). Det er et klart budskap om å tøyte medlidenheten for å besørge rett levnet. Denne advarselen er gjentatt i Den norske kirkeretten (Motzfeldt, 1844, s. 284), særlig når det gjelder «omsorgen» på de steder hvor «de Usleste» legges inn (Motzfeldt, 1844, s. 274). Prestens oppgave er å sørge for å få lemmene beskjeftiget, arbeide for oppbyggelse (gjennom omvendelse, anger og ruelse over synden) og bidra til riktig levnet, om nødvendig gjennom disiplinerende og tvangsmessige tiltak, fra advarsler via tvungen opplæring og innsetting i tukthus til bannlysing (Motzfeldt, 1844, s. 294).

Den danskfødte Nicolay Lumholtz som var stiftsprost i Christiania 1774–1819 med ansvar for tukthus og hospitaler, representerte denne makten fullt ut og hadde stor tro på prosjektene for forbedring. Motstand var godt tøylet, og han var også kjent for å benytte tukthusene pedagogisk som en advarsel i all konfirmantundervisning: «Du skal wahrhaftig på Tukthuset» (Berg & Hagtvedt, 1950, s. 301). Retningslinjer for preste-tjenesten fremhevet det samme,¹⁹ og prestenes egne registre og journaler viste deres overbevisning om viktigheten av utøvelsen av makten.²⁰

Motstand blant politi og dommere

Blant politi, forsvarere og dommere finnes noen eksempler på forståelse for den situasjon som mange av de uverdige var kommet opp i. Et godt eksempel er forsvarerens innspill i den siste rettssaken vi kjenner til mot Inger Magrethe. Han fremhevet at hun hadde tilstått med en gang, og at «Nød og Fattigdom» må tas i betraktning, «samt at den gode Anledning hun fandt for sig, forleeder Mennesker til at begaae Handlinger de i andet Fald vist heller icke ville begaae». For en så liten forseelse ba forsvareren

19 RA. Kirke og undervisningsdepartementet. Kontoret for kirke og geistlighet. Presteembetene og preste-tjeneste ved Akershus festning og Christiania tukthus m.v. (1828–1857).

20 SAO. Kristiania tukthus. Kirkebøker (1758–1941); Dagsregistre for Kristiania tukthus fangemeng-nighet (1859–1865); Kristiania tukthus. Prestearkiv (1813–1941).

om at hun «var meer at beklage end at straffe», eller gis den mildeste straff.²¹ I flere sammenhenger viser dommere forståelse for Susanne Pedersdatters situasjon, f.eks. at hun ble gift med «en meget gammel Mand» da hun selv ennå ikke var tjue år gammel, «saa er det rimelig, at Ulighed i Alder har frembragt Ulikhed i Tænkemaade, og først givet hende Andledning til at feile og av Feil er det bleven til Laster, hvoraf den eene har trukket den anden efter sig». Selv om dommeren vektlegger at alt dette taler for mildere straff for «den Angieldende», ble hun dømt til å hensettes i Christiania tukthus for å arbeide der i tre år.²²

I Johanne Bergkvists gjennomgang av politiretten fra 1790–1802 (hvor også Inger Magrethe og Susanne er med) (2008, s. 160–166) viser hun tydelig at det ytes en viss motstand mot å idømme de forutsatte strenge straffer, både gjennom forståelse for vanskelige livssituasjoner og for å velge lempeligere og mildere straffemåter, f.eks. til «vann og brød», eller endog frifinnelser, med oppfordringer til å unngå gjentakelser, finne seg arbeid, osv.

Inger Magrethe ble «antruffet» i betlerier i 1798, og med et lengre rulleblad for drukkenskap og leilighet til løsaktighet, hadde hun forstyrret «den alminnelige Rolighed». Til tross for at aktor gikk inn for at hun burde dømmes til tukthus, fant retten at hun derimot burde innsettes «paa vand og brød i byens Arresthus i to dager».²³ Det samme skjedde noen få måneder senere.²⁴

Susanne ble anholdt på Grønland for løsgjengeri, og det ble anmerket at hun var tidligere dømt til tukthus, hadde forlatt «sin forrige Mand Samuel lods», oppholdt seg nå hos en annen mann og hadde ingen «fast Condition».²⁵ På den tiden var to av hennes sønner bortsatt til oppfostring mens hennes nyfødte datter, som Samuel betvilte farskap til,²⁶ hadde dødd noen måneder tidligere.²⁷ Hun lovet at hun ville anta tjeneste

21 SAO. Christiania byfogd. Tingbok nr. 75 (179–1804), dom 16.12.1799, s. 36–40.

22 SAK. Drammen byfogd. Tingbok nr. 60 (1795–1807), s. 303a.

23 SAO. Christiania politikammer. Forhørsprotokoll IV (24.1.1798), s. 30b.

24 SAO. Christiania politikammer. Forhørsprotokoll IV (4.4.1798).

25 SAO. Christiania politikammer. Forhørsprotokoll VI (13.8.1800).

26 SAO. Garnisonmenigheten. Ministerialbok 3 (1777–1809), s. 123.

27 SAO. Aker. Ministerialbok 10 (1786–1809), s. 327.

før Mikkelsdag. På det grunnlaget ble hun løslatt «med infald at opfylde sit løfte, dog skal hun betale sin Arrests Omkostninger».²⁸

Fraskilte og enker

Motstanden kan også skyldes at politi og dommere så at fraskilte og enker hadde små muligheter til å greie seg på egen hånd. Politianordningen av 1745 forbød f.eks. småsalg på dørene, antakelig fordi det kunne brukes som skalkeskjul for tigging og for å forhindre at godtfolk skulle gi almisser. Hilde Sandvik har vist at slike anordninger ble håndtert lempeligere på slutten av 1700-tallet, både gjennom at brudd førte til mindre straff og frifinnelser, og at det også ble gitt tillatelser til å drive småhandel, slik at særlig fraskilte og enker kunne forsørge seg og sine (Sandvik, 1985). Inger Magrethe og Susanne syntes lite interessert i disse mulighetene selv om de også merket at politi og rettsvesen behandlet dem med en viss forståelse og lempe.

Det var ikke noe nytt at det var vanskelig for enker og fraskilte kvinner å greie seg på egen hånd. Enkers livskår var vanskelige (Bull, 1986, s. 320). De var i hovedsak avhengig av familien, fattigforsorgen eller av tradisjonelt kvinnearbeid. Det ble ytterligere forverret hvis de hadde mindreårige barn, så som Inger Magrethe, Berthe og Susanne. Det var begrenset hva slags arbeid de kunne utføre, særlig for de som ikke ville innordne seg stedbunden og fast tjeneste, enten som tjenestepike eller på legd, slik to av Inger Magrethes søstre (Lisbeth og Johanne) avfant seg med for livet. Forsøkene på å finne friere måter å leve på og livnære seg på – som jo også må kunne anses som feministisk motstand mot de begrensninger de var underlagt – innebar at de ofte kom på kant med den forventede orden, ikke minst hvis de også frekventerte vertshus og skjenkestuer, som av pastoralmakten var ansett som arnesteder for opprør, uorden og upassende oppførsel (Granrud, 1998, s. 47–64).

Motstand fra subjektene

Det kan være lite tvil om at Inger Magrethe og Susanne ytet betydelig motstand mot de kår og betingelser som de ble møtt med som fraskilte

28 SAO. Christiania politikammer. Forhørsprotokoll VI (13.8.1800).

og senere som enker. De fant seg ikke i å bli innordnet som tjenestepiker eller satt ut på legd. De viste ingen spor av interesse for håndarbeid eller annet hjemmearbeid som ellers var ganske vanlig. De var åpenbart ganske opprørske (eller obstinate i den tidens språkbruk) og på søken etter andre måter å leve på, også uten å ville underordne seg en ny mann. Imidlertid fremstår det som særdeles klart at handlingsrommet var særdeles begrenset, med strenge bestemmelser, som gjorde at «opprørere» som Inger Magrethe og Susanne lett ble anklaget for løsgjengeri og løslevnet, som ble sett på som en såpass lurvete moral at den måtte hjelpes til forbedring gjennom arbeid.

Motstand fra legehold

Den eneste uttrykte og sterke motstanden mot tukthusene kom i første omgang fra medisinsk hold – og da særlig fra Fredrik Holst – og senere gjennom kommisjoner som ble oppnevnt for å undersøke nærmere spørsmålet om fattigomsorg.

Det nye var en erkjennelse av at problemet ikke bare var mangel på moralsk karakter, men også systemisk, at fattigdom går i arv – og at store grupper levde i fattigdom (husmenn på landet, arbeidere og håndverkere i byene). Også i dette reformarbeidet motarbeidet prestene tanker om systemiske årsaker – og holdt fast ved at fattigdom (og alt som fulgte med latskap og løsaktighet) var et resultat av mangelfull moral og manglende vilje til å arbeide (Seip, 1984, s. 68).

Slaveriet: En ærlig livstidsfange

Didrik August Taraldsen (f. 1792) var sønn av soldat og arbeidsmann August Taraldsen og Berte Rosine Reuter og hadde vært matros fra 1808, også på orlogstokt.²⁹ Fra en attest fra presten i Garnisonmenigheten vet vi at han også var tømrer, men hva vi ellers vet om ham, finnes i domsaktene – og i fangeprotokollene. Han ble første gang dømt for tyveri i 1824 og innsatt på tukthuset i to måneder.³⁰ Året etter ble han på nytt

29 SAO. Oslo mønstringskontor. Hovedrulle 1819, s. 4

30 SAO. Christiania byfogd. Tingbok nr. 82 (1823–1827), jf. SAO. Kristiania tukthus. Fangeprotokoller II (1809–1826), s. 287b.

tatt for tyverier og ble dømt til arbeid på Akershus festnings slaveri og arbeidsanstalt i fire år.³¹ Etter løslatelse begikk han på nytt tyverier, og da ble han, etter at saken var behandlet i høyesterett i 1830, dømt til arbeid på Akershus festning for livstid.³² Etter vår målestokk i dag var forbrytelsen av nokså beskjeden art. Han hadde gjort seg skyldig i tre tyverier, en knipetang, en skjorte og diverse klær.³³

Tukthusanordningen anbefalte at de som begikk de samme forseelser flere ganger fortjente en stor straff og burde dømmes til «Arbeid i Fæstningene» (kap. III, § 13). Dette ble nedfelt i forordningen av 20. februar 1789 § 3: 3. gangs simpelt tyveri straffes med festningsarbeid for livstid samt plikt til «at betale denne Sagens Omkostninger efter approberede Regninger».³⁴ Didrik August Taraldsen ble året etter overført til Fredriksten festnings slaveri og arbeidsanstalt og ble værende der til han ble overført tilbake til Akershus festnings straffeanstalt i 1845.

Gjennom protokollene får vi et visst inntrykk av en robust og arbeidsom fange som under hele sitt opphold ble klassifisert som en ærlig fange. I signalementet ble det fremhevet at han var 63 tommer høy, hadde mørkebrunt hår, blåbrune øyne, rundt ansikt og var «alminelig af Bygning». Det syntes særlig viktig å få frem særkjenne (da det hadde betydning ved rømning): Venstre lillefinger var brun i mellomste ledd, arr på venstre tommelfinger, arr på venstre skulderblad, og arr på høyre arm ved albuledet.³⁵

Presten hadde en avgjørende rolle i vurderinger av fangenes karakter. Det viser de såkalte *conduite*-protokollene hvor presten hadde oppsyn med alle fanger, førte samtaler og bidro med råd og dåd – og hadde også meninger om den enkeltes moralske gehalt og potensial for forbedring. All «conduite contraire» ble det slått ned på. Merkelappen «ærlig» ga derimot fangene tilgang på arbeid og ga også lettelser i soningsforhold. For Didrik Augusts del førte det til at han i 1837 ble fritatt «for at blev Jerned

31 SAO. Christiania stiftsloverrett (1821–1826), dom 25.4.1825.

32 SAO. Akershus festnings slaveri og arbeidsanstalt. Domsaker. 1838–1846. L174. No. 501.

33 S.st. Christiania rådstueskrivers dom 26.4.1830, Akershus stiftsloverretts dom 21.6.1830.

34 S.st. Norges rikes høyesteretts dom 20.7.1830.

35 SAO. Fredriksten festnings slaveri og arbeidsanstalt. Fanger. Stambok (1807–1845), s. 76, 125.

og det tunge ved Slaveriarbeid, samt givet et Tilleg af 2 s daglig til den almindelige dag penge».³⁶

Betydningen av å få arbeid kan neppe undervurderes, og her hadde nok Didrik August den fordel at han var tømrer. Det var forutsatt at fangene skulle tjene til sitt eget livsopphold gjennom arbeid. Protokollen for fangenes arbeid viser at de fleste jobbet som tømrer/snekker og smed, men det er også blikkenslagere, bødtkere, dreiere, malere, skomakere og endog gartnere.³⁷ Fangene er ikke oppført med navn, men med håndverk og nummer, f.eks. Snedker No. 12. Det ser ut til at de fikk en fast lønn på 8 skilling per dag.³⁸

Foruten mat kunne de bestille de varer de ønsket. En regnskapsprotokoll viser hvilke varer som ble bestilt, og fra hvem (i all hovedsak lokale kjøpmenn som Stang, Braastad, Lyche, Tambs, Hopp med flere), utlevert mot kvittering fra fangene.³⁹

Didrik August Taraldsen ble benådet og løslatt i 1846 etter behandling i retten⁴⁰ etter at det var bestemt at festningsarbeid skulle opphøre til fordel for nye typer fengsler. Etter instruks fra justis- og politidepartementet skulle fangen løslates til det sted hvor han var hjemmehørende. Vi vet ikke hvordan det kom i stand, kanskje gjennom fattigkommisjonen, men Taraldsen kom i tjeneste på Borhaug gård i Nannestad, antakelig på legd for arbeid, og senere under forpleining som fattiglem slik det står i kirkeboken for begravelsen i 1869.⁴¹

Pastoralmakt og motstand

Slaveriet i Fredrikshald var betjent av sognepresten. I den perioden som Taraldsen satt på Fredriksten festning, var det prestene Hans Riddervold

36 S.st.

37 SAO. Fredriksten festnings slaveri og arbeidsanstalt. Fangenes arbeid (1838–1844).

38 SAO. Fredriksten festnings slaveri og arbeidsanstalt. Fangenes dagpenger (1843).

39 SAO. Fredriksten festnings slaveri og arbeidsanstalt. Regnskapsprotokoll over festningsbeboernes innkjøp (1838–39).

40 SAO. Akershus festnings slaveri og arbeidsanstalt. Fangeprotokoller. Protokoll over slavene 1840–1858, s. 7.

41 SAO. Ministerialbok for Nannestad 1860–1872, s. 184.

(1835–1842) og Hans Peter Schnitler Krag (1842–1848) som betjente fangene.

Det finnes ingen kilder fra dette slaveriet som kan si noe om hvordan de utøvet sin gjerning. Skal man dømme etter hvordan andre såkalte opplysningsprester opptrådte, er det liten grunn til å tro at de ytet noen form for motstand mot slaveriene, verken deres berettigelse eller drift. Det er interessant å merke seg at i en artikkel om opplysningsprestene får opplysningen særlig innvirkning på syn på vitenskap, utdannelse og opplæring, også for følgene for folks helsesituasjon (og derigjennom også motstanden mot fritt salg av alkohol), mens det på det «verdslige» sosiale området ble det samme pastorale ansvaret som før, med noen utvidelser til å omfatte ansvar for forlikskommisjoner, vaksinasjonsprogram og kornmagasin (Elstad, 2007, s. 101). I sin omtale av noen opplysningsprester fremhevet Ludvig Selmer at de gikk kraftig i rette med tidens revolusjonære tendenser, anså fattigdom og sosiale problemer som resultat av moralsk forfall og ugudelighet, samtidig som de hadde en viss tro på at «Levnets Forbedring» kunne oppnås gjennom opplysning, men at også opplysning kunne trenge hjelp av tvang (Selmer, 1923, s. 88). Og som Andreas Seierstad fremholdt i sin studie av kirkelig reformarbeid ble tvang nesten utelukkende benyttet mot de fattige, mens de rike hadde muligheter til å bli dispensert og kunne bøte på andre måter (Seierstad, 1923, s. 23).

Motstand fra legehold

Motstanden mot festningene kom ikke fra prestene eller fra kirken, men fra medisinsk hold, og spesielt fra Frederik Holst som tok medisinsk embetseksamen i København i 1810, og var særlig opptatt av sykdommer som følge av dårlige levekår, som radesyken. Han ble stadsfysikus i Christiania i 1818 og den første professor ved Universitetet i Oslo i 1824. Han orienterte seg bredt gjennom lange utenlandsreiser og avga en lang rekke betenkninger, med kritikk av rådende forhold i fengsler, tukthus, sykehus o.a. Av særlig interesse er de undersøkelser han gjorde av straffeanstalter (Holst, 1823, 1840). Han var særlig opptatt av at dårlige hygieniske forhold, med stinkende priveter og trange og mørke boforhold på celler, ga rikelig grobunn for smittsomme sykdommer. Det var

tunge arbeidsdager, opp til 12 timer daglig, hvor de fleste var lenket i jern rundt hals, liv og ben. Holst veide jernlenkene, og de veide opp til 30 kg. Han foreslo mange forbedringer av forholdene som også fikk betydning for den straffeanstaltkommisjonen som han hadde blitt oppnevnt i. Det er desto mer interessant at han konkluderte med at sunnhetstilstanden i «rikets anstalter» var særdeles fordelaktige (Holst, 1841, s. 111), sammenlignet med sunnhetstilstanden i befolkningen i sin alminnelighet, og særlig blant fattige arbeidsfolk, håndverkere og husmenn (jf. Larsen, 2001). Fortellingen om Didrik August Taraldsen underbygger denne konklusjonen, forutsatt status som ærlig, med forutsigbart og jevnt arbeid, sunn og tilstrekkelig mat og muligheter til å handle eget, lettelser i soningsforhold, og som Holst betonte, at «de må føre en ordentlig og ædruelig Levemaade» (Holst, 1841, s. 112). Det er liten tvil om at f.eks. enken Berthe Reuter (Taraldsens bestemor) levde under mye dårligere kår, og hun døde også av venerisk sykdom, «hentæret» på Akershus amtssykehus. Likevel er det verdt å merke seg at Holst var like opptatt av den moralske oppdragelse som hele systemet var tuftet på – med det hovedpoenget at man ville lykkes (enda) bedre med den moralske oppdragelsen hvis de fysiske forholdene ble forbedret. Holst var i dette henseendet like opptatt av kontroll og disiplin, kanskje til og med enda strengere og enda mer regulert, f.eks. gjennom det såkalte Philadelphia-systemet, hvor fanger skulle ha eneceller, arbeide atskilt fra andre fanger, ikke snakke med andre fanger, osv. De skulle bare snakke med fangevoktere – og prester – som det beste grunnlag for moralsk forbedring og oppbyggelse.

Hospitalet: Et verdig hospitalslem

Lisbeth Cathrine Reuter (f. 1741) var så vidt 20 år da hennes far døde. Vi kan gå ut fra at hun fikk pålegg om fast og stedbunden tjeneste, slik tukthusanordningen foreskrev for å unngå fattigdom (Fogtman, 1787, kap. III, § 3). Hun forble da også tjenestepike hele livet. Vi vet ikke hvor hun tjenestegjorde, men i en rettssak fra 1774 ble det nevnt at hun hadde kommet inn fra Vaaler «sistleden sommer»,⁴² men ellers var hun verdsatt som

42 SAO. Christiania tingbok A68 (1772–1775), s. 745. Transkribert av S. Johansen.

fadder for sine søskens barn og deres barnebarn, f.eks. Nils som ble døpt 28.12.1788 som sønn av Ole Nilsen og Haachina Larsdatter på Smedstad gård.⁴³

Den nevnte rettssaken viste at en ugift tjenestepike kunne være ganske utsatt for anklager om usømmelighet og bedrageri. Lisbeth Reuter hadde antatt tjeneste hos Christopher Nilsen på Sagene, hvor også hennes bror, Peter Reuter, hadde leid et værelse. Nilsen hadde tatt pant i Reuters klær fordi han ikke hadde betalt husleie. Dette førte til en langvarig rettsvist med gjensidige beskyldninger.⁴⁴ I den forbindelsen fattet kona til Nilsen mistanke om at broren hadde konspirert med sin søster, og at Lisbeth hadde hatt omgang med hennes mann. Men dette ble avvist av mange vitner, men det ble vist til en viss forståelse for anklagen fordi Lisbeth hadde en «Maade at gaae paae» som gjorde det lett å fatte mistanke til henne.⁴⁵ Til slutt ble Lisbeth avskjediget fordi kona fikk for seg at Lisbeth «skulde have nogen smitsom Sygdom», desto farligere fordi de delte rom, for hun kunne ikke sove i samme rom som sin mann fordi det bare var «uEnighet og Trætte» mellom dem.⁴⁶ I motsetning til sin bror fikk Lisbeth gode skussmål for å være en trofast og pålitelig tjenestepike, og selv Nilsens kone måtte innrømme at så var tilfellet, og at «hun ikke havde tænkt andet end at beholde» henne.⁴⁷ Hvor Lisbeth fikk sitt neste tjenestested vet vi ikke.

Neste gang vi kommer i befatning med henne var hun opptatt som hospitalslem ved Oslo hospital, hvor hun døde i 1816, 76 år gammel.⁴⁸ Hun finnes listet i alle regnskapene, med angivelse av ukentlig «Forpflegning».⁴⁹ Av listene fremkommer det at hospitalet hadde 65 lemmer i 1802.

Det viktigste dokumentet som er funnet, er et pro memoria datert 12. januar 1799 av (stiftamtman) (Frederik Julius) Kaas til rådmann og

43 SAO. Aker ministerialbok (1786–1809), s. 22a.

44 Peter Reuters anmeldelse av tyveri finnes i personaliesamlingen. RA. Personalia. Mappe von der Recke-Reyter. Dokument undertegnet Papirmolen d 26 October 1771 Peter Rejter. Transkribert av T. Gudbrandson.

45 SAO. Christiania byfogd. Tingbok nr. 68 (1772–1775), s. 745.

46 S.st.

47 S.st.

48 SAO. Oslo hospital/Gamlebyen 1734–1818, s. 257b.

49 RA. Kirke- og undervisningsdepartementet. Revisjonskontoret for offentlige stiftelser C, Sakarkiv, Regnskap med antegnelser (1802–1810) (1811–1815) (1816–1819).

hospitalsforstander (Ludvig Christopher) Ingstad. I det innvilget stiftamt-mannen at Lisbeth Reuter skulle få plass på hospitalet: «Den ene af de i Opsloe vacantblevne Pladse og Portione, har jeg bestemt for Elisabeth Lovise Didrichsdatter Røyter, hvilket jeg ikke undlader at tilmelde Deres Velviished til behagelig Underretning».⁵⁰

På dette tidspunktet hadde Lisbeth vært tjenestepike (og pike het de hele livet) i 37 år. Hun fikk plass fordi hun ble ansett som verdig fattig. Det har vært antatt at opptak på hospitalet bare omfattet personer fra kjøpmanns- og embetsstand (jf. Slyngstad, 1996, s. 65), men denne saken viser at også de som hadde vært i annens tjeneste, og som uten skyld hadde blitt fattige kunne som gamle, syke eller skrøpelige innvilges opphold på hospitalet og bli ivaretatt for resten av livet.

Fundasen for Oslo Hospital fra 1737 fastslo at «ret gemene folk» ikke skulle antas som hospitalslemmer selv om de ble gamle, syke eller krøplinger.⁵¹ De hørte hjemme på fattighus og burde støttes av fattigkommisjonen. Hospitalet var et sted for de verdige fattige. Men også tjenestefolk og håndverkere kunne bli ansett som verdige så fremt de hadde levd som skikkelige og aktverdige borgere og kunne fremlegge pålitelig vitnesbyrd (Nicolaysen, 1858, s. 327).

Oslo hospital var nok mest å regne som et slags sykehjem, i motsetning til de sykehus som ble etablert på slutten av 1700-tallet, som også hadde til hensikt å kunne tilby medisinsk behandling mot visse typer sykdommer, slik som f.eks. Akershus amtssykehus. Ved det sykehuset var legen Berendt Baumgarten ansatt, og han hadde også tilsyn med lemmene på Oslo hospital, men av regnskapene tyder mye på at dette tilsynet var svært beskjedent. Det daglige ansvaret for hospitalet hadde forstanderen, og dette ansvaret omhandlet også omsorgs- og pleieoppgaver, i tillegg til forpleiningen som innebar et minimum av to sunne og ernæringsrike måltider hver dag. Forstanderen hadde også oppsyn med lemmenes levesett og oppførsel, men denne delen av oppgaven ble også ivaretatt av presten.

50 Oslo byarkiv. Oslo hospital. Saks- og korrespondansearkiv 1799–1803.

51 SAO. Akershus stiftsamt. Helsevesen, 2 (1776–1789).

Lisbeth Reuter døde på hospitalet i 1816, og i et bilag til regnskapet forelå beregning for begravelsens omkostninger, hvorav den største utgiften var til likkisten og bærerne, men også prest, klokker og graver fikk sitt.⁵² Fra fundas vet vi at det var ansett særdeles viktig at lemmene skulle bekoste sin egen begravelse, og når disse omkostningene var dekket, skulle resten av «etterlatenskapene» auksjoneres bort til inntekt for hospitalet. I Lisbeths tilfelle vet vi ikke om så var tilfellet, da auksjonsprotokollen for dette året ikke er bevart.

Pastoralmakt

I de 17 år Lisbeth Reuter var lem på hospitalet var det prester, med relativt korte embetsperioder, bl.a. Ole Rømer Aagaard Sandberg (1761–1817) fra 1801–1803, som sørget for lemmenes åndelige og moralske behov. Her var det nok ikke nødvendigvis snakk om oppdragelse og forbedring, men fundas anga «regel og rettesnor» for et meget restriktivt og ordnet levestett, ned til minste detalj. Det ble holdt obligatoriske gudstjenester tre ganger i uken som skulle bivånes ufeilbarlig (Nicolaysen, 1856, s. 331), og morgen- og aftenbønn, samt «Cathechisation og Repetition» søndag ettermiddag. Det ble lagt særlig vekt på å motarbeide ørkesløshet og lathet – gjennom arbeid og assistanse – og mane til sparsommelighet. Ellers fremhevet fundas svært strenge regler for å unngå betlerier, tyveri, drikk, banning, slagsmål, usømmelig omgang, uskikkelighet og ugudelighet (Nicolaysen 1856: 326, 333). Alle brudd – og enhver motstand – kunne disiplineres, fra bøter via pisking til utkastelse eller overføring til tukthus, uavhengig av hvor syke og skrøpelige de var. Presten skulle konferere med forstander om disiplinering, men det var forstanderen som hadde makt, også med «tyrepidsten», til å bringe den enkelte til lydighet (Nicolaysen, 1856, s. 334).

Christen Schmidt, som var biskop i Christiania fra 1773–1804, var kjent som tuktemester overfor prestene og hadde satt store krav til rapportering fra prestenes virksomhet, men ingen slike dokumenter er funnet.

52 RA. Kirke- og undervisningsdepartementet. Revisjonskontoret for offentlige stiftelser C, Sakarkiv, Regnskap med antegnelser (1816–1819). Regnskap for 1816, bilag nr. 26.

Det er god grunn til å tro at sognepresten så på den moralske oppgaven for disiplinert atferd som minst like viktig som lemmenes åndelige tarv.

Motstand i praksis

Lisbeth ser ut til å ha underordnet seg hospitalet på samme måte som hun hele livet hadde underordnet seg som tjenestepike.

Presten var underordnet biskopens tukt og har ikke ytet noen motstand mot hvordan verdige fattige ble behandlet på hospitalene. Opprettholdelsen av god orden og moral var helt i tråd med bekjempelsen av synden.

Det kan heller ikke spores noen motstand fra medisinsk hold. Tilsynet var meget begrenset og skulle uansett bare omfatte enkle behandlinger – som ikke var innrettet mot kur slik de nye sykehusene var. Ansvarlig lege, den allerede nevnte Berendt Baumgarten, skulle sende innberetninger årlig til stiftsamtmannen og videre til Sundhedscollegiet. I disse finnes enkle opplysninger om ulike sykdommer, remedier og ulike steder som «betjenes», fra tukthus, dollhus, hospital til nye sykehus for «Cuur» og militære hospitalslasaretter.⁵³ Baumgarten ble på sin post som amtslege frem til 1814. Det finnes ingen spor av motstand, men kanskje et håp om at medisinen etter hvert kan yte mer for å kurere alminnelige, også fattigdomsrelaterte, sykdommer. Men også på dette området er det grunn til å tro at helsetilstanden for lemmene var noe bedre enn i den alminnelige befolkningen av uverdige fattige.

Fattighus: En slem Mund og et uverdigg fattiglem på fattighuset i Pebervigen

Berthe Rosine (f. 1752) var den yngste datteren til Cathrine og Diderich Reuter. Tidlig i 20-årene ble hun gift med den to år eldre soldaten August Taraldsen. Bortsett fra den førstefødte som døde bare to år gammel, ble alle barna døpt i Garnisonmenigheten, ofte med offiserer som faddere. En forhørsprotokoll fra 1785 viser at Berthe Rosine måtte spe på inntekten

53 SAO. Akershus stiftsamt. Helsevesen. 1798–1805. Innberetninger fra landsfysikuser, distriktskirurger og andre praktiserende leger angående medisinalvesenet i Akershus stift 1804–1805.

i familien med sporadisk dagarbeid på papirmøllen og vasketjenester for privatpersoner.⁵⁴ I dette tilfellet hadde hun utført vasketjenester for skipsmaler Kiersing som hadde anmeldt henne for ikke å ha levert tilbake betrodde lakener og en skjorte. Berthe Rosine hadde sin søster Inger Magrethe boende hos seg, og hun hadde pantsatt – eller solgt – lakenene til en tjenestepike hos Hr. James Collett. For Collett møtte hans tjener Friderich Berg og for August Taraldsens hustru møtte «paa Regimentets Vegne Hr. Leut. von Orning». Berg hevdet at Berthe Rosine skal ha vært vitende, mens van Orning bevitnet om det motsatte. Berthe Rosine ble frifunnet, og Colletts tjenestepike ble beordret til å levere tilbake lakener og skjorte uten betaling og minnet om at hun for ettertiden må fraholde seg fra «at bruke nogen handling med utroverdige pantsettere».⁵⁵ Ordentlige problemer fikk Berthe Rosine først da August ble syk og dimittert som soldat fra regimentet, og deretter ble arbeidsmann og løsarbeider. Det satte enda større krav til Berthe for å spe på inntekten. I 1810 søkte hun fattigkommisjonen om understøttelse, men dette ble ikke tilstått da hennes mann hadde daglig inntekt (32 skilling i uken) og de bare hadde forsørgelse for en gjenværende 14 år gammel datter.⁵⁶ Samme år døde imidlertid August, og hun fikk som enke tilstått understøttelse, med den begrunnelse at hun nå hadde to barn boende hjemme og at både hun og barna var «meget sygelige».⁵⁷ Understøttelsen var fastsatt til 2 skilling i uken, som det neppe var mulig å leve for. Hvordan de klarte seg, vet vi ikke. Men vi vet at to av barna som voksne også fikk befattning med tukthuset, akkurat som sin kusine Susanne. Elisabeth Katrine Augustsdatter (f. 1787) ble i 1820 dømt til 2 måneders arbeid i tukthuset for løsgjengeri.⁵⁸ Hennes bror, Didrik August Taraldsen, ble, som vi har sett, i 1824 dømt til to måneders arbeid i tukthuset på grunnlag av tyverier.⁵⁹

54 SAO. Oslo politidistrikt. Forhørsprotokoll II (1779–1786), 8.12.1785, s. 587–588. Transkribert av Serina Johansen.

55 S.st., s. 592.

56 SAO. Christiania magistrat. Fattigkommisjonen. Forhandlingsprotokoll 1742–1811, s. 511.

57 S.st., s. 564.

58 SAO. Christiania tukthus. Fangeprotokoll. Rekke II, nr. 4 (1809–1826), domsnr. 8808, s. 227.

59 S.st., domsnr. 9389, s. 288.

Fra manntallet i Oslo 1815 vet vi at Berthe Rosine fikk innvilget plass på Pebervigen fattighus⁶⁰ hvor hun forble til hun døde i 1818, «Lem af Fattighuset i Pebervigen».⁶¹

Hennes mor, Cathrine Pedersdatter, døde også på et fattighus i 1794 (87 år gammel), nærmere bestemt på Vestre Districts Alminnelige Fattighus, også kalt Volden fattighus.⁶²

Pastoralmakt og motstand

Fattighusene var neppe høyt prioritert for utøvelse av pastoral makt, verken hos prester eller leger. Imidlertid finner man at fattighusene stort sett var underlagt lignende disiplin som Oslo hospital, men ressursene var påatakelig mindre – og da også mulighetene til å opprettholde disiplinen. Men beboerne var også ofte svært skrøpelige og gamle og vant til nødtørfdig underdanighet.

Det må imidlertid fremheves, som Berkqvist har vist (2008, s. 34), at det ble reagert på høy dødelighet og usle kår på fattighusene. Ikke primært fra kirken eller prester, men fra stiftsamtmann Gebhard Moltke (1764–1851), som foresto arbeidet med sosiale reformer og nye planer for fattigvesenet i 1795.⁶³ Planen anså arbeidsløshet som den fremste årsak til fattigdom, med mange forslag til forbedringer, bl.a. arbeidsanstalter, også for fraskilte og enker. For de som ikke lenger kunne arbeide, og hvor nød ikke kunne lindres, skulle også forholdene på fattighus forbedres, samtidig som det ble lagt stor vekt på at lastene måtte forebygges gjennom orden og disiplin. Men planene ble aldri iverksatt (Bergqvist 2008: 35).

60 SAO. Christiania magistrat. Folketelling for Christiania by 1815. Manntallsliste i Pebervigen Rode Nr. 513 Fattighuset Nr. 69 Berte Didereks D.

61 SAO. Oslo domkirke. Ministerialbok 6 (1807–1817), s. 989a.

62 SAO. Christiania stiftsdireksjon. Fattigvesen. Pakkesaker (1654–1822). Fortegnelse over fattiglemmer Christiania og omegn 1791–1795. Nr. 44, liste 8. august 1791. Nr. 17, liste for året 1790.

63 SAO. Christiania stiftsdireksjon. Fattigvesen. Pakkesaker (1654–1822). Plan for fattigvesenet (1795).

Sykehus: Under kur for venerisk svakhet, Opsloe Sygehuus

Berthe Larsdatter, gift med Peter Reuter, som allerede er omtalt ovenfor, ble innlagt på Akershus amtssykehus året etter at hun var løslatt fra tukthuset. Hun døde på sykehuset, bare 50 år gammel, i 1801.⁶⁴ Pasientlistene ble ført som grunnlag for Dr. Baumgartens faktura stilet til stiftsamtmann Kaas. For angjeldende tidspunkt var 25 pasienter innlagt.

Den danskfødte legen Berendt Godske Baumgarten (1761–1821), med doktorgrad fra København om vannskrekk (!), hadde blitt utnevnt som amtsphysicus i Akershus i 1792 og bestyrer for amtssykehuset, men skulle også forestå Oslo hospital, dollhuset og tukthuset.⁶⁵

Sykehuset hadde blitt opprettet i 1756 etter kongelig befaling «til Veneriske Svagheders Cuur udi Christiania opprettede Lazareth».⁶⁶ Regninger, enkelte bilag om navngitte pasienter, ansøkninger (såkalte pro memoria) tyder på at man egentlig ikke visste hva denne sykdommen skyldtes, men antok at den var nær forbundet med fattigslige omstendigheter, dårlig hygiene og dårlig ernæring.

Sykdommen viste seg gjennom væskende sår, som kunne oppstå overalt på kroppen, fra hals til genitalia og føtter, og som ofte luktet vondt og vansiret personene (Bjorvatn og Danielsen, 2003). Det ble antatt at sykdommen var en form for infeksjon som også var smittsom, da det ikke sjelden viste seg at andre medlemmer i samme hushold ble «inficeret». Legen Honoratus Bonnevie omtalte venerisk sykdom også som radesyke og radesyke som en lues venerea.⁶⁷ De som var fulle av sår, og snart oppholdt seg her og snart der, ble tvangsmessig tatt til behandling da de ble ansett som farlige for andre.

Berthe Larsdatter ble behandlet på sykehuset i godt over fire måneder, men døde likevel, kanskje fordi, som det ble sagt om en annen, hun var i

64 SAO. Akershus stiftsam. Helsevesen. 1798–1805. Innkomne breve angående sykehusvesenet 1800–1801. Fortegnelse over syke som var «lagt under Cuur av venerisk svaghed, paa Fogderiets Sygehuus» fra 1. april til 30. juni. Berthe Larsdatter innkom den 8.2., død 27.6.

65 SAO. Akershus stiftsam. Helsevesen. 1798–1805. Innberetninger fra landsfysikuser, distriktskirurger og andre praktiserende leger angående medisinalvesenet i Akershus stift 1804–1805.

66 SAO. Akershus stiftsam. Helsevesen 1713–1784. Regninger 1771–1774 fra stadsfysikus Sundius i Christiania.

67 RA. Danske kanselli, skapsaker, skap 9, pakke 165 A-C.

«saa fattigslige omstendigheter at hun ikke formaar at høste noget paa» den kur hun fikk.⁶⁸ Etter at hun ble enke, og enda hadde tre mindreårige hjemme, fikk hun et hardt liv. Hennes tiårige datter, Johanne Cathrine, døde i 1798 på Oslo hospital.⁶⁹ Hvor fortvilet situasjon var, får man et lite inntrykk av fra et skifte etter Anne Andersdatter Freed hvor hun stilte som vitne for sin svigerdatter Marthe Reuter som påberopte seg at Anne (som verken hadde foreldre eller søsken i live) hadde etterlatt alt til henne i «Vidners Nærværelse», men skifteretten fastslo at «hun i boet intet har at fordre».⁷⁰ Etter at hun flyttet til sin datter Susanne og ble tatt for tyverier og innsatt på tukthuset, ble en annen datter, Hermine (f. 1785), tjenestepike i Halden og den yngste sønnen, Peter (f. 1792), ble satt bort til oppfostring.

Kuren eller behandlingen besto i all hovedsak av god forpleining, hvile (laxation), diett, god hygiene, samt noe bruk av salver (salivation), urter og kvikksølv (mercuris). I dag er det neppe tvil om at det var forpleiningen som kurerte de fleste, om enn ikke de som var hardest rammet. Bruk av store doser kvikksølv fikk såpass alvorlige følger at Bjorvatn & Danielsen bemerket at radesyke var mer redd for behandlingen enn sykdommen (2003).

Motstand

Det kan være liten tvil om at det ble lagt ned et stort arbeid for å behandle og finne frem til kurer som kunne behandle venerisk sykdom. Ikke bare gikk man vitenskapelig til verks, men det ble også etablert sykehus som var annerledes enn tradisjonelle hospitaler fordi de hadde medisinsk behandling og kur som mål (Lie, 2003). Listene over kurerte fremstår derfor som viktige i alle innberetningene. Likevel er det beskjednen motstand mot de underliggende årsakene til sykdommen, til tross for at mange formodet at fattigdom, dårlige boforhold og hygiene var «forbundet» med sykdommen.

68 S.st., bilag lit. B.

69 SAO. Oslo hospitals menighet. Ministerialbok I 1734–1818, s. 238.

70 SAO. Aker sorenskriveri. Skifteprotokoll 15 b (1798–1803), s. 360a–361a. Transkribert av H. Elstad.

Selv om det ikke finnes noen dokumentasjon om presters arbeid i antssykehuset, vet vi fra andre kilder at prester ble oppfordret til å sende inn rapporter om forekomst og beskrivelse av radesyken (til den såkalte radesykekommisjonen),⁷¹ men de var også generelt involvert i enkel medisinsk diagnostisering og behandling for å hjelpe og bedre folks helsesituasjon, av og til omtalt som pastoralmedisin (Roos, 2015). Prestene hadde ofte gode medisinske kunnskaper og arbeidet ofte nært og i samråd med leger. De ble innlemmet i et omfattende opplysningsarbeid, ikke minst fra prekestolen, for å hjelpe folk til å unngå sykdom.

Siste form for motstand: Rømt

Fra enkelte i denne familien har vi sett eksempler på at de ytet motstand mot systemet for forbedring, særlig fraskilte kvinner og enker, uten at det førte til noen endringer, verken for dem eller institusjonene.

Etter at Susanne Pedersdatter hadde blitt løslatt under løfte om å finne seg en tjeneste, hadde hun blitt «antagen i fast Tjeneste» hos Doctor og Landphysicus John Gislesen i Drammen. Da hadde hun allerede «levet adskilt fra sin Mand», hennes to sønner var bortsatt til oppfostring, Christen (f. 1795) hos fisker Knud Joensen, og Peter (f. 1798) hos bonden Jan Jonsen på Sneis gård, og hennes yngste datter, Johanne (f. 1800), hadde nettopp dødd.

Dr. Gislesen fikk grunn til å angre ansettelsen. Kort tid etter at hun var ansatt, var hun til tider borte fra sin tjeneste og hadde til slutt «rømmet Huuset» etter å ha stjålet penger, klær og utstyr. Hun ble pågrepet, innrømmet alle forhold «aabenhierdig» og beklaget at hun hadde kommet i slett selskap, men sa at hun ikke under noen omstendigheter verken ville eller turde å «vende tilbake til sin Mand».⁷² Retten viste en viss forståelse for at hun hadde blitt gift med «en meget gammel Mand», men hun ble likevel dømt til tre år på tukthuset. På dagen tre år senere ble hun løslatt, uten at det finnes noen andre opplysninger om oppholdet, annet enn et

71 RA. Danske kanselli, skapsaker, skap 9, pakke 165 A-C.

72 SAO. Drammen byfogd. Tingbok nr. 60 1795–1807, s. 302b.

signalement i fangeprotokollen. Under oppholdet ble hun enke da hennes 50 år eldre mann døde på Oslo hospital i 1802.

Det treårige oppholdet på tukthuset hadde ikke gitt ønskete forbedringer. I oktober samme år ble hun innbrakt for løsgjengeri «over lang tid» og dømt til tre nye år på tukthuset. I fangeprotokollen er anmerket under kolonnen Udgangen: Rømt 2dre Augusti 1806.⁷³ Det har ikke vært mulig å finne spor etter henne etter rømningen.

Jacob Reuter, den yngste av enkas barn (f. 1754), og Susannes onkel, finnes det svært få opplysninger om, annet enn at han rømte fra tukthuset mange ganger. Det er anmerket i fangeprotokollen at han første gang ble innbrakt i «Tugthuuset paa sin Broders bekostning».⁷⁴ Tukthusanordningen ga familier anledning til å sette inn gjenstridig og motvillig ungdom for forbedring gjennom arbeid og (konfirmant)undervisning, hvis de selv ikke greide å hankses med dem (Fogtman, 1787, s. 240, jf. Andersen, 2005). For Jacob som femtenåring var det lite villighet til å underordne seg de nødvendige sannheter til gudfryktighet, og han ble heller aldri konfirmert. Han rømte. Men det var lite å rømme til, med få muligheter. Han ble tatt for tyverier, dømt til to måneder på tukthuset, men rømte på nytt bare seks dager etter innsettelsen.⁷⁵ Nye tyverier førte til ny dom og innsettelse året etter, og da for så lenge som «Directionen finner for godt».⁷⁶ Jacob rømte på nytt «2n July 1771».⁷⁷ Pånytt ble han pågrepet for «forøvede Tyverier», dømt og innsatt or tredje gang, men han rømte nok en gang (12 Novbr 1771), og ble på nytt innbrakt «da Hand efter Spargemang skal ha begaat adskillig smaa Tyverier», men rømte på nytt den 26 Novbr 1772. Nederst i kolonnen for utskrivning eller død står følgende anmerkning: «Blev igjen indbragt den 17e January 1773. Rømt den 24e Febr 1773».⁷⁸ Om denne 18-åringens motstand førte til frihet eller tragedie vet vi dessverre ikke. Men å yte motstand ved rømning var noen ganger den eneste måten å unnsnippe disiplinering på.

73 SAO. Kristiania tukthus. Fangeprotokoll, rekke II, nr. 3 (1775–1809), s. 546.

74 SAO. Kristiania tukthus. Fangeprotokoll, rekke II, nr. 2 (1763–1783), s. 313.

75 S.st., s. 313.

76 S.st., s. 248.

77 S.st., s. 247.

78 S.st., s. 258.

Makt og motstand – en varig utfordring for alle profesjoner

De storstilte anordningene for utdanning og sosiale tiltak ble innført for å bekjempe årsakene til fattigdom. Til det krevdes oppslutning og innordning, med tvangsmidler om nødvendig. Oppførsel, gjennom rett levnet, ble derfor reformenes viktigste mål. Det er også dette som typisk omtales i de megetsigende *conduite*-protokollene i slaveriene, men som også finnes, under andre navn, i allmennskolene, i forbedringsanstaltene og i fattighus og hospitaler. Det dreide seg om å forme og styre den enkelte, alt fra riktige måter å sitte på ved en pult⁷⁹ via rette holdninger til villighet til å la seg forme i sann gudfryktighet og overvinne ledighet gjennom arbeid. Den rette oppførsel ble påskjønnnet, mens motstand som oftest ble oppfattet som manglende oppslutning eller vrangvillig oppsetsighet, som oftest førte til ytterligere skjerpelser i straff på tvungne områder.

På slutten av 1700-tallet og på begynnelsen av 1800-tallet skjer dette innenfor en kontekst hvor pastoralmakten er overtatt politisk og organisatorisk, men som videreføres og utføres kirkelig og religiøst, innen et fromt og sterkt oppdragende univers, også ved opprettholdelse av alle typer kirkelige handlinger på tvungne områder. Det er derfor ganske sakssvarende å videreføre betegnelsen pastoralmakt, vel vitende om at maktene (politisk og religiøst) interagerer med hverandre, kanskje med den forskjell at den politiske overtakelsen gjorde at makten kunne organiseres og utøves enda strengere og mer systematisk gjennom «detaljerte manøvrer» (Foucault, 1977).

Innenfor slike rammer er det nokså åpenbart at det er lite rom for kontrær oppførsel eller motstand – verken fra subjektene selv eller de som utøvet hjelpen – og lite forståelse og aksept for at motstand kan føre til selvkritikk eller endog motmakt, som kunne føre til endringer for å finne andre måter å forbedre atferd på.

Undersøkelsen av den Røyterske familie, en urban fattig håndverkerfamilie, inneholder typiske eksempler på innordning som *ærlig*

79 I denne artikkelen har jeg ikke omtalt allmennskolene, noe som hovedsakelig skyldes mangel på kilder (men se Bechholm, 1920), men det var med utgangspunkt i skoler at Foucault omtalte hvilken betydning fysiske detaljer ble tillagt for å oppnå rett oppførsel, med utgangspunkt i Jean-Baptiste de La Salles *Conduite des écoles chrétiennes* (1706). Foucault, 1977, s. 140.

livstidsfange, *verdlig* hospitalslem og *trofast* tjenestepike, men også tydelige eksempler på motstand, spesielt fra kvinner, ugifte, skilte og enker. Man kan kanskje se på det som en tidlig form for feministisk motstand, lenge før det var mulig å sette makt bak kravene. Det viste seg særlig verbalt, gjennom høylytte protester, som av andre bare ble oppfattet som en slem munn. Men viktigere er det at de nektet å innordne seg hva som var forventet av dem (som tjenestepike, som enke, som hustru), til tross for at de gjorde noen skarve forsøk. De søkte alternative måter å livberge seg på, som å jobbe på papirfabrikk eller vertshus, dagarbeid, tiggning, og med en oppfinnsomhet som forsøkte å utnytte de muligheter som ga seg (for en uberettiget arv), også når de så sitt snitt til å tjene noen slanter på andres eiendeler. Det viste seg også i at de knyttet andre sosiale bånd enn de forventede, både med menn, med sine egne familier og i søsterfelleskap. Men uansett verbal og sosial motstand var handlingsrommet veldig lite. Og uansett hva de gjorde, og det hjalp ikke at de gikk inn og ut av forbedringsanstaltene, ga det ikke rom for at de også skulle greie å ta seg av sine barn. Alle barna ble bortsatt til oppfostring. Motstanden ble stort sett oppfattet som et resultat av måtelig moralsk karakter, tarvelig oppførsel og manglende vilje til å innordne seg. De ble foreholdt at de forble lastefulle mennesker til tross for alle forsøk på forbedring og straff, endog til å miste huden ved pisking. Som en av maktens paradoksale aspekter: Når forbedring blir vold, vil all motstand møtes med ny vold. For våre kvinner fantes bare to utveier for å slippe unna volden: gi opp motstanden (hun har oppført seg pent, hun har tatt tjeneste) eller rømme. Det siste kan leses som den siste mulighet for å yte motstand, om enn ofte med et usikkert eller tragisk utfall.

Blant pastoralmaktens utøvere (profesjonene) finnes få og spredte eksempler på motstand og motmakt. Det er kanskje ikke så rart, all den tid deres primære oppgave var å forvalte de nye ordningene.

I det lille materialet som er undersøkt her, er det interessant at både politi og dommere yter visse former for motstand. Den blir uttrykt eksplisitt som forståelse og empati med den enkeltes livssituasjon og stiller spørsmål ved den enkeltes moralske skyld. Nød og fattigdom må tas i betraktning. Under slike forhold kan man bli forledet til å gjøre ting man ellers ikke ville ha gjort. Innstillingen er ganske kontrær til

anordningenes premiss om at det er den enkeltes dårlige moral som forårsaker og opprettholder fattigdom. Motstanden viser seg også ved at dommere synes at foreskrevne strenge straffer ikke står i forhold til små forbrytelser. Det fører til lempeligere straffemåter, endog frifinnelser, under løfte om en eller annen form for innordning, samtidig som flere dommer også viser at dommerne, til tross for motstand, følte seg forpliktet til å idømme de strengeste straffene, hensatt til tukthus eller slaveri.

Fra medisinsk hold kan det også spores ulike former for motstand, bl.a. gjennom arbeidet til legen Fredrik Holst, spesielt om forbedringer i fangepleien (Holst, 1823, 1840, 1841). Holst ytet motstand mot den alminnelige oppfatning om at fattigdom (og sykdom blant fattige) bare kunne skyldes mangel på moralsk karakter. Han hadde observert at fattigdom gikk i arv blant store grupper husmenn på landet og håndverkere i byene – og måtte skyldes mer systemiske årsaker enn fattiges måtelige karakter. For de tvungne områdene, slaverier og tukthus, var han særlig opptatt av at dårlige fysiske forhold for opphold og arbeid også medførte dårlig helse, endog var et arnested for smittsomme sykdommer. Han foreslo en rekke forbedringer av de fysiske forhold. Dette er også en form for motstand, men det er interessant at forbedringene likevel fremmes *innenfor* den gjengse oppfatning om nødvendigheten av de fattiges moralske oppdragelse, med den vri at pastoralmakten vil lykkes enda bedre med den moralske oppdragelsen hvis de fysiske forholdene ble forbedret, blant annet gjennom bedre muligheter for å overvåke og kontrollere den enkelte.

Blant pastoralmaktens kanskje mest sentrale utøvere, prestene, har det, overraskende nok, ikke vært mulig å finne noen spor etter motstand eller motmakt. Snarere tvert om. Til tross for visse former for motstand blant andre utøvere, ble det fastholdt at fattigdom og sosiale problemer skyldtes moralsk forfall og ugudelighet. Det synes også å være en sterk selvjustis blant prester som advarte mot bløthjertethet for å kunne fremme levnets forbedring, også når opplysning ikke strakk til og kunne trenge hjelp av tvang og vold. Prestene syntes overbevist om rettmessigheten av pastoralmaktens «regel og rettesnor» og utøvet dette i praksis på alle de tvungne områdene. Til forskjell fra dommere og politi finnes liten forståelse for de

fattiges livssituasjon. Presteattester og *conduite*-protokoller satte «karakter» på fattiges levnet, eventuelt med forslag til mulige forbedringer og innordning.

Det er først med presten Eilert Sundt at man kan ane en viss motstand, først uttrykt i undring over erfaringer han gjorde seg som katekismelærer på tukthuset (fra 1845). Der hadde han møtt en tater «som gjorde Indtryk paa mit Sind» og som fikk «en besynderlig Indflytelse» på trangen til å undersøke nærmere «de lavere Folkeklassers» kår. I disse undersøkelsene, om fantefolk, sedelighetstilstanden i Norge og fattigforholdene i Kristiania (Sundt, 1850, 1857, 1858, 1870), finnes en viss erkjennelse av at fattigdom kan skyldes strukturelle forhold, «et Komplex av moralske og økonomiske Vanskeligheder» (Sundt, 1857), men det ble ikke omsatt i noen form for motstand eller motmakt. Løsningene ble som før: De fattige må oppdras, og de må hjelpes gjennom opplysning og tiltak – til å få vilje til arbeid og selvberging. Noen av institusjonene ble avviklet (slaveriene og tukthusene) og ble videreført gjennom mer antatt humane innretninger (fengsler og arbeidsanstalter), men med bedre organisering og virkemidler for å forbedre den enkeltes moral. Men siden denne moralen fortsatt var antatt ganske svak og skjør blant alskens gemene folk hadde Sundt kommet til at den burde styrkes gjennom lokale foreninger og lag, alt fra foreninger mot nattefrierier til arbeiderforeninger, en nærmiljømodell som Anne-Lise Seip kalte den, som gruppestøtte for å løse sosiale problemer, og som lå til grunn for senere tenkning om «tette samfunn» og integrasjon (Seip, 1983, s. 68).

Den motstand som uttrykkes gjennom Holsts og Sundts undersøkelser førte til ulike utredninger (Straffeanstaltkommisjonen, 1841; Betenkning angående fattigvesenet, 1856; Betenkning angående Kristiania fattigvesen, 1872) og til nye fattiglover (1845, 1863) og regulativer (for bl.a. sinnsykeasyl, 1850). Men i bunn og grunn endret de ikke forutsetningene for pastoralmakten. Det er først mot slutten av 1800-tallet at forutsetningene angripes (fattigdom skyldes ikke dårlig moral, men urettferdige samfunnsstrukturer), og motmakten blir såpass sterk at den opphever skillet mellom verdige og uverdige fattige og endrer strukturer, f.eks. gjennom fattigloven av 1900 og opprettelsen av Departement for Sociale Saker i 1913.

Likevel er det mye som tyder på at nissen fulgte med på lasset, langt inn i velferdsstaten, og at profesjoner i dag – som utøvere av utvidet og sekulær pastoralmakt – står i den samme skvisen mellom styring av de som de skal hjelpe, og respekt for den enkeltes egen subjektivitet, les: autonomi. Handlingsrommet for motstand er åpenbart større i dag, også for profesjonene, men de foucaultske paradokser lever videre når profesjoner beskytter det etablerte fremfor individet, styrer og former andres liv og levnet (med lignende krav til innordning og samtykke), med de samme farer og fristelser for overkjøring og misbruk. Det er krevende å yte motstand *innenfor* det etablerte – og oppnå endringer. Derfor er det kanskje slik at motstand må *bortenfor* det etablerte (hvis slike muligheter finnes) for å finne rom for alternative motstandspraksiser – slik flere av artiklene i denne antologien viser.

Forkortelser

RA	Riksarkivet
SAO	Statsarkivet i Oslo
SAK	Statsarkivet i Kongsberg

Referanser

- Andersen, A. E. (2005). *Problembarn 1741–1771. En undersøkelse av de ulydige barna på Christiania tukthus og forholdet mellom stat og hushold i relasjon til hustukten*. Universitetet i Oslo.
- Bechholm, A. (1920). *Kristiania folkeskoler før 1860. Den halv-offentlige skole for fattige borgerbarn i 16 og 1700 årene og de eldste opfostringshus*. Johansen & Nielsen.
- Berg, A. & Hagtvedt, B. (1950). *Vår frelsers kirke*. Land og kirke.
- Bergkvist, J. (2008). «*En haard og dyr tid*». *Fattigdom, tiggning og løsgjengeri i Christiania 1790–1802*. Universitetet i Oslo.
- Betenkning angående fattigvesenet. (1856). *Betænkning og indstilling fra den ved kongelig resolution af 5te august 1853 nedsatte commission angaaende det offentlige fattigvæsen paa landet*. Mallings Bogtrykkeri.
- Betenkning angående Kristiania fattigvesen. (1872). *Betænkning angaaende Christiania fattigvæsen, afgiven af den under 9de september 1868 af Repræsententskabet nedsatte komite*. Sag No. 3. Det statlige centralbibliotek.

- Bilag 3 inneholder sogneprest Sundts redegjørelse for fattigforholdene i Kristiania.
- Bjorvatn, B. & Danielsen A. (2003). Radesyken – en norsk tragedie. *Tidsskrift for Den norske lægeforening*, 123, 3557–3558.
- Blomberg, W. (2002). *Galskapens hus. Internering og utskilling i Norge 1550–1850*. Universitetsforlaget.
- Bull, I. (1986). Enkers levebrød i et førindustrielt samfunn. *Historisk Tidsskrift*, 65, 318–342.
- Carrette, J. (2013). Foucault, religion, and pastoral power. I C. Falzon, T. O’Leary & J. Sawicki (Red.), *A companion to Foucault* (s. 368–383). Blackwell.
- Davidson, A. I. (2011). In praise of counter-conduct. *History of the Human Sciences*, 24(4), 25–41.
- Death, C. (2010). Counter-conducts: A Foucauldian analytics of protest. *Social Movement Studies*, 9, 235–251.
- Daae, A. (1908). Tugthuset og arbeidshuse i Kristiania 1733–1814. *Nordisk Tidsskrift for Fængselsvesen og Praktisk Strafferett*, 31, 109–172. Særtrykk utgitt av Nielsen & Lydiche.
- Elstad, H. J. (2000). «... en kraft og et salt i menigheden ...» Ein studie av dei såkalla «johnsonske prestane» i siste halvpart av 1800-tallet i Norge. Unipub.
- Elstad, H. (2007). «Min praxis er temmelig vidløftig». Nokre presteprofilar i opplysningstida i Noreg. *Norsk Teologisk Tidsskrift*, 108, 95–115.
- Fogtman, L. (1787). Anordning om tugthuset i Christiania og de fattiges forpflægning i Aggershus stift (2 decbr 1741). I *Kongelige rescripter, resolutioner og collegialbreve for Danmark og Norge. Bd. 2 (1740–1746)* (s. 232–273). Kiøbenhavn.
- Foucault, M. (1977). *Overvåking og straff: Det moderne fængsels historie*. Gyldendal.
- Foucault, M. (1986). Of other spaces. *Diacritics*, 16(1), 22–27.
- Foucault, M. (1991). *Galskapens historie*. Gyldendal.
- Foucault, M. (2001). Le sujet et le pouvoir. *Dits et écrits*, 2, 1041–1062.
- Foucault, M. (2007). *Security, territory, population*. Palgrave Macmillan.
- Furre, B. (1997). Frå Martin Luther til velferdsstat? I *Berge Furre. Sant og visst. Artiklar, foredrag og preiker*. Utval og kommentarer ved Ottar Grepstad (s. 187–191). Det norske samlaget.
- Granrud, B. (1998). *Folkelig bykultur i Christiania. En analyse av ordenssaker i politiretten 1745–1800*. Universitetet i Oslo.
- Holst, F. (1823). *Betragtninger over de nyere Britiske Fængsler især med hensyn til Nødvendigheten af en Forbedring i Fangepleien i Norge*. Jacob Lehmann.
- Holst, F. (1840). Om de sanitaire Forholde i Fængsler efter nyere Systemer. *Norsk Magazin for Lægevidenskaben*, 1, 97–126.
- Holst, F. (1841). Om Sygepleien i Straffeanstalterne i Norge. *Norsk Magazin for Lægevidenskaben*, 2, 213–324.

- Larsen, Ø. (2001). Frederik Holst og fengslene. *Tidsskrift for Den norske lægeforening*, 121, 3556–60.
- Lie, A. K. (2003). Tanker om radesyken i Norge – «den hentærer sine offere langsomt». *Tidsskrift for Den norske lægeforening*, 123, 3562–3564.
- Motzfeldt, U. A. (1844). *Den norske kirkeret tilligemed den øvrige Geistligheden især vedkommende Lovgivning*. Johan Dahl.
- Nicolaysen, N. (1858). Kongelig fundats for Oslo Hospital 28.6.1737. I N. Nicolaysen (Red.), *Norske stiftelser: Samling av fundsatser, testamenter og gavebreve, samt historisk-statistiske efterretninger, vedkommende milde stiftelser i kongeriget Norge* (s. 317–335). Chr. Tønsberg.
- Kong Christian Den Femtes Norske Lov. (1687). <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1687-04-15>
- Roos, M. (2015). Med opplysning og sosial mobilisering fra prekestolen. Presten som offentlig helse- og sosialarbeider i Danmark-Norge mot slutten av 1700-tallet. *Teologisk Tidsskrift* 3(1), 23–37.
- Ruyter, K. (2009). Papirmester Diderich Reuter (1698–1762) på Sagene. *Norsk Slektshistorisk Tidsskrift*, XLII(2), 127–148.
- Sander, H.-J., Villadsen, K. & Wyller, T. (2016). Introduction. Discovering spaces of hospitality beyond the religious/secular divide. I H.-J. Sander, K. Villadsen & T. Wyller (Red.), *The spaces of others – heterotopic spaces* (s. 9–19). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Sandvik, H. (1985). «Umyndige» kvinner i handel og håndverk: Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet. Universitetet i Oslo.
- Schirmer, H. (1942). Fattigvesen. Forsorgsvesen. Sosial forsorg. I *Aker 1837–1937 Kommunens styre og forvaltning gjennom hundre år. Bd. 4.* (s. 98–227). Aker kommune.
- Seierstad, A. (1923). *Kyrkjelegt reformarbeid i Noreg i nittande hundreaaret*. Lunde.
- Seip, A.-L. (1983). Eilert Sundt og drømmen om «det tette samfunn». En studie i sosialpolitiske holdninger. I A.-L. Seip (Red.), *Eilert Sundt. Fire studier* (s. 68–84). Universitetsforlaget.
- Seip, A.-L. (1984). *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920*. Gyldendal.
- Selmer, L. (1923). *Oplysningsmenn i Den Norske Kirke*. Lunde.
- Sevaldrud, E. S. (2001). *Et spørsmål om verdighet. En undersøkelse av drivkreftene bak opprettelsen av tukthuset i Christiania i 1741*. Universitetet i Oslo.
- Slyngstad, M. (1994). *Ulydighet og straff. Intensjoner og praksis i statsmaktens bekjempelse av fattigdomsproblemet. En undersøkelse med utgangspunkt i tukthuset forordningen av 2. desember 1741 og de innsatte lemmer ved Christiania tukthus i perioden 1741–63*. Universitetet i Oslo.
- Slyngstad, M. (1996). «Fra hospitalslemmer til hospitalsdamer.» I G. K. Hendriksen (Red.), *Mennesker, miljø og kirkeliv i Gamlebyen: Oslo hospitals kirke 1796–1996* (s. 58–75). Gamlebyen historielag.

- Straffeanstaltkommisjonen. (1841). *Beretning om beskaaffenheden af Norges strafanstalter og fangepleie samt betænkning og indstilling om en reform i begge, efter fremmede staters mønster*. Grøndahl.
- Sundt, E. (1850). *Beretning om fante- eller landstrygerfolket i Norge. Bidrag til kundskab om de laveste samfundsforholde*. Wulfbergske Bogtrykkeri.
- Sundt, E. (1857). *Om sædeligheds-tilstanden i Norge*. I. Chr. Abelstad.
- Sundt, E. (1858). *Om Pipervigen og Ruseløkkbakken. Undersøkelser om arbeiderklassens kaar og sæder i Christiania*. Mallings boktrykkeri.
- Sundt, E. (1870). *Om fattigforholdene i Christiania*. J. Chr. Gundersens boktrykkeri.